LA GLOBALITZACIÓ I ANDORRA 37a DIADA ANDORRANA A L'UCE: 231-236 (2025)
SOCIETAT ANDORRANA DE CIÈNCIES, ANDORRA
DOI: 10.2436/15.8060.37.35 ISBN: 978-99920-61-77-0

Societat Andorrana de Ciències

Altres actes a l'UCE

Curs de formació cultural Iniciació als Països Catalans:

"Societat civil organitzada als Països Catalans": Els centres d'estudis en la cultura catalana. Trajectòria i reptes[1]

Narcís FIGUERAS i CAPDEVILA

El fet d'haver pogut intervenir en una sessió de formació dedicada als centres d'estudis dins dels programa de la Universitat Catalana d'Estiu en la seva edició de 2024 va permetre fer arribar als participants una visió prou completa dels precedents i de l'evolució històrica d'aquestes entitats així com del seu moment actual. Convé, doncs, agrair primer de tot als organitzadors aquesta possibilitat que ens van oferir.

L'existència i la vitalitat dels centres o instituts d'estudis locals i comarcals en els diversos territoris de la cultura catalana constitueix un exemple ben palès de *societat civil organitzada*. Les seves arrels les podem fer remuntar a la redescoberta del país, del territori, de la història i de la identitat que va desvetllar en la nostra cultura el moviment romàntic de la Renaixença. El país, la cultura pròpia, en el nostre cas s'ha hagut de redescobrir en diversos moments o generacions de la història pel fet d'haver quedat *entelats* per la cultura oficial o per no disposar dels recursos i les institucions necessaris, que estaven al servei d'un altre projecte nacional. L'apel·lació al món local o comarcal –sempre des del centre urbà indiscutible– ha

estat una constant, a fi de convocar la *massa crítica* suficient per a un moviment de represa o de nova autoconsciència i renovat interès per la identitat pròpia i les seves manifestacions de tot ordre.

De la Renaixença al noucentisme

En efecte, en la segona meitat del segle XIX i els primers anys del segle XX el desenvolupament de l'excursionisme científic (amb el seu interès inicial pel patrimoni natural i cultural) i l'expansió territorial dels jocs florals, a imitació dels de Barcelona, van contribuir a la generació de vincles entre la ciutat de Barcelona i els seus elements actius, d'una banda, i de l'altra, els diversos nuclis comarcals i persones instruïdes de les ciutats mitjanes del país, sobretot en l'àmbit geogràfic de la Catalunya estricta però també, en menor mesura, en els altres territoris de la catalanitat. Ho afavorí la configuració policèntrica del país en àmbits geogràfics centrats per ciutats mitjanes, algunes seus episcopals, d'altres caps de partit, etc. amb fesomia pròpia i potència econòmica i cultural per poder apuntalar projectes, revistes, cenacles culturals. Cronistes, bibliotecaris i arxivers, mestres d'escola, professors d'institut o de seminari..., però també professionals diversos, eclesiàstics, autodidactes i aficionats, lligats als moviments culturals més generals, subscrits a revistes o corresponsals de societats científiques barcelonines, van jugar un paper en la cultura local.

Els anomenats *jocs florals menors* o *de fora* van incloure amb relativa freqüència premis no únicament a produccions de caràcter poètic o literari, sinó també a monografies o estudis històrics, econòmics o sociològics (en diríem avui); fins i tot en alguns llocs es van promoure jocs o certàmens específicament històrics. Aquelles xarxes de relació creades entorn del primer excursionisme o dels jocs florals locals van decaure després o van perdre prestigi a ulls dels intel·lectuals ciutadans o els cercles acadèmics. Les figures del poeta local i de l'erudit de comarques, de vegades encarnades en una mateixa persona i revifades pel modernisme, varen ser, val a dir, durament satiritzades per Rusiñol (i d'altres) a primers del segle XX en obres com ara *El poble gris* o *Els Jocs Florals de Canprosa* (totes dues de 1902).

El catalanisme polític, expandint-se des de la capital cap a les comarques a través de professionals (metges, farmacèutics, advocats, notaris, mestres...) i eclesiàstics, havia generat vida cultural, entitats associatives, interès per la història i el patrimoni locals. El noucentisme va voler recuperar aquells elements actius de les ciutats mitjanes, les dites *segones ciutats*, per associar-los al seu projecte d'institucionalització cultural, de segell conservador però clarament modernitzador, del qual és emblema, per bé que no l'únic, l'Institut d'Estudis Catalans, que més endavant esdevindrà un nom modèlic per a entitats d'àmbit més restringit. Entre 1900 i 1920 es parla a la premsa de crear "comitès locals" o "ajuntaments espirituals", s'apel·la al compromís dels intel·lectuals i persones de cultura distribuïts per la geografia del país. Les biblioteques populars tenien la intenció de servir-los i afavorir la seva activitat. Eugeni d'Ors encunya el concepte de *Catalunya-ciutat* i proposa als dits solitaris de cada ciutat o comarca de sindicar les seves preocupacions per la cultura i pel patrimoni i a mantenir-se vinculats en una xarxa de relacions i una comunitat d'objectius difusa però efectiva. La Mancomunitat oferirà en certa forma a aquells intel·lectuals locals algunes ocasions de semiprofessionalització i de participació en projectes culturals, revistes, iniciatives... Fullejar les pàgines dels butlletins del diccionari de Mn. Alcover (i després de Fabra), veure els col·laboradors de les arreplegues sobre la masia del Centre Excursionista, de

l'Arxiu de Tradicions i Folklore o de l'Obra del Cançoner Popular, rescatar les participacions en els jocs florals i altres certàmens i premis, rellegir les col·laboracions en revistes com ara *Quaderns d'Estudi*... permet dreçar la nòmina o confegir la prosopografia de la intel·lectualitat del país en aquest període.[2]

Dels anys 30 als anys 70 del segle XX: República, repressió franquista, suplència i represa
Aquests col·lectius, formats i conscienciats en el període mancomunal, fan que el país pugui travessar el lapse repressiu de la primera dictadura del segle XX, la de Primo de Rivera, sense acusar tant com hauria pogut ser les inclemències d'aquell règim hostil, al qual els representants del catalanisme conservador havien donat un suport inicial. Rovira i Virgili el 1924 des de les pàgines de la *Revista de Catalunya* fa una crida als joves perquè conreïn la història i no tant la poesia. Més endavant la mateixa revista farà una enquesta sobre les possibilitats de més vincles entre la capital, que es comença a veure com un monstre enorme i despersonalitzat, i les altres ciutats i comarques. Molts projectes, amb suports privats, es mantenen, i el programa modernitzador serà recollit i posat en pràctica els anys 30 amb l'adveniment de la República i l'autonomia, en el que s'ha anomenat el Noucentisme de masses. La creació d'institucions i d'una universitat pròpia fa que la història la vagin conreant cada cop més els professionals i que s'arraconi el paper de l'estudiós afeccionat o del professional d'altres disciplines o oficis que també conrea la història local.
El franquisme, amb la seva repressió furibunda contra la llengua i la cultura del país, convertirà en més necessari que mai refer els vincles i recuperar les xarxes i les complicitats anteriors al conflicte bèl·lic. Molts dels principals intel·lectuals catalans, compromesos amb la República, són a l'exili, però resten al país persones, sovint de sectors conservadors i catòlics, formades de joves en l'ambient cultural del catalanisme. Eliminades o proscrites les institucions culturals anteriors, des de llocs públics del règim com ara els museus o arxius barcelonins, la comissaria d'excavacions arqueològiques o l'Ajuntament de Barcelona elements com Serra Ràfols o Duran i Sampere promouen la represa dels llaços amb el territori. La creació el 1950 de les assemblees intercomarcals d'estudiosos, per Josep Iglésies o Mercader Riba, entre d'altres (amb el suport metodològic inicial de Vicens Vives), va promoure la història i els estudis monogràfics locals en absència d'una veritable i pública *història de Catalunya*, llavors interdita.
A més de la creació a partir dels anys 40 per part de les Diputacions i sota consignes del mateix règim dels instituts d'estudis provincials (Ilerdenses, Gerundenses, Valencianos, Ibicencos, Tarraconenses, Alicantinos, Baleáricos...), alguns dels quals han subsistit i s'han actualitzat posteriorment, proliferen també a les comarques –en alguns casos amb arrels anteriors– centres i instituts d'estudis, ara sí, constituïts sota la fórmula d'entitats associatives sense ànim de lucre o acollits dins d'altres (centres recreatius, ateneus, ajuntaments, etc.) a Olot, Sabadell, Banyoles, Igualada, Vic, Figueras, Valls... Per referir-nos únicament a la Catalunya estricta. El mateix té lloc amb modulacions diverses al País Valencià i a les Illes Balears. A les revistes o monografies d'aquestes institucions i entitats es recull gran part de la recerca amb compromís local que es produeix als diversos espais territorials de la cultura catalana en sentit ampli i global.[3]

Dels anys 80 del segle XX al segle XXI i els reptes actuals

A la fi dels anys 70 i primers 80 amb la dita transició democràtica hi ha una florida enorme de centres arreu i els anys 90 es crea finalment, després del Primer Congrés de Centres d'Estudis celebrat a Vic el 1991, la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana (CCEPC) amb centres de tots els territoris i amb *Frontissa* com a revista (ara també digital www.frontissa.cat). El suport de l'Institut d'Estudis Ilerdencs d'aquell moment (Diputació de Lleida) i de la nova Universitat Pompeu Fabra (amb el professor Josep Fontana) van ser també clau en aquell inicis. Avui dia la Coordinadora té la seva seu a les dependències de l'Institut d'Estudis Catalans, a Barcelona.

La creació de les universitats perifèriques fora de Barcelona o València i l'empenta dels investigadors joves implicats a la seva comarca i professors en aquestes, així com el paper de la revista *Plecs d'història local* (des de 1986) van resultar factors decisius per a l'impuls del sector dels estudis locals i per l'autoconsciència de la xarxa que formava. La revista, que avui dia es manté gràcies a la CCEPC i l'IRMU, arribarà el 2026 al número 200 i reuneix al seu voltant una comunitat d'investigadors, acadèmics i professionals del patrimoni que és expressió de la pluralitat i dinamisme en recerca i divulgació que hi ha en el món local i comarcal. El 1998 la Coordinadora promou i publica el *Llibre blanc dels centres i instituts d'estudis de Catalunya* (a càrrec d'Antoni Gavaldà) amb el propòsit de donar fe de vida del sector i contribuir a la seva projecció i a la presa de decisions. El 1999 es creà també la Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià, amb vincles amb la Coordinadora i amb etapes de menys activitat. El 2016 es revitalitzà i publicà el butlletí *Bastida*.

Un revulsiu per al sector el va representar el 2003, després d'una llarga negociació, la creació del ja esmentat Institut Ramon Muntaner (IRMU), sota la fórmula de fundació privada i per un acord entre la Coordinadora i el Govern de la Generalitat, que hi comparteixen patronat. El 2021 s'hi sumà la Federació d'Ateneus de Catalunya. El suport efectiu de l'IRMU, amb un equip professionalitzat, a la creació de xarxa, a les trobades territorials, jornades i congressos, els ajuts a les publicacions i projectes i a l'homologació acadèmica de les revistes dels centres, al reforçament dels vincles amb el món del patrimoni cultural, material o immaterial, amb les administracions i amb les universitats de tot el domini lingüístic, etc. han significat passos decisius per a l'associacionisme de recerca als territoris de parla catalana. La jornada Recercat de cultura i recerca local (22a edició al Pont de Suert el 2026) i els premis Recercat permeten alhora reunir el sector i projectar-lo socialment, exposar-ne les publicacions i els projectes, debatre sobre necessitats i reptes i reconèixer per part del col·lectiu la trajectòria d'investigadors i entitats dels estudis locals en el nostre espai territorial compartit.

Tot i els avenços assolits en aquests darrers anys en institucionalització i projecció social a través de la CCEPC i l'IRMU, el sector de la recerca associativa té reptes clars que ha d'encarar en l'etapa immediata. Els més peremptoris els podem definir de manera sintètica en els enunciats següents:

-Continuar promovent la consciència de pertànyer a una comunitat en xarxa que uneix entitats i territoris que comparteixen llengua, cultura, objectius immediats i horitzons a llarg termini, d'una manera tangible i no únicament retòrica.

-Afavorir la incorporació d'investigadors joves i un efectiu relleu generacional en la recerca amb compromís local i en la gestió i animació de les entitats que la promouen, els centres i instituts d'estudis locals i comarcals.

-Intensificar els lligams entre l'associacionisme de recerca, els equipaments patrimonials i el món acadèmic, vetllant pel rigor metodològic i formal de les publicacions científiques a fi que es reconegui el seu paper en l'ecosistema únic de recerca en llengua catalana.
-Promoure l'exercici dels drets culturals entre els quals s'inclouen la defensa, la promoció i el gaudi del patrimoni cultural, el coneixement de la pròpia història i el valor crític que aquest coneixement té per a la cohesió social i per a la construcció del present i del futur.

Narcís Figueras i Capdevila,
President de la Coordinadora de Centre d'Estudis de Parla Catalana,
Vicepresident segon de l'Institut Ramon Muntaner, professor de la UOC

Notes

1- El text respon en gran part a la meva intervenció en la sessió dedicada als centres d'estudis de la formació cultural *Iniciació als Països Catalans* sota el títol «Societat civil organitzada als Països Catalans» dins la Universitat Catalana d'Estiu 2024, sessió celebrada a Prada de Conflent el 24 d'agost. Agraeixo especialment a la companya de la mateixa sessió Àngels Mach, de la Societat Andorrana de Ciències, que m'hagi facilitat l'enregistrament d'àudio de tota la sessió, cosa que m'ha permès *actualitzar* les meves paraules en aquell context i poder redactar la síntesi revisada que ara podeu llegir.

2- He tractat sobre aquests aspectes dels precedents i evolució dels estudis locals en diversos articles i estudis. En destaco els següents (i remeto a les referències bibliogràfiques que allà indico): N. Figueras "Sobre els estudis locals a Catalunya la primera meitat del segle XX (1900-1939). A partir d'una aproximació bibliogràfica". En: N. Figueras; M. C. Jiménez; J. Santesmases (ed.) *Cultura i recerca local al segle xx. Dels erudits locals als centres d'estudis*. Santa Coloma de Farners, 2010, p. 13-46; N. Figueras "Els jocs florals i els certàmens literaris: expansió territorial i protagonistes en l'àmbit local. El cas de la comarca de la Selva (1895-1934)". *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Santa Coloma de Farners, amb motiu del centenari de les Normes ortogràfiques de l'IEC (25 i 26 d'octubre de 2013)*. Barcelona: IEC, 2015, p. 115-144; M. Casacuberta i N. Figueras (dir.) *Els jocs florals en la construcció de la cultura dels catalanisme. Plecs d'història local*, 157 (abril 2015); J. M. Puigvert i N. Figueras (coord.) *La Mancomunitat de Catalunya a les terres de Girona*. Girona, 2016.

3- J. Santesmases "De la postguerra a l'eclosió i la consolidació dels centres d'estudis: de realitats locals aïllades a moviment coordinat en xarxa". En: N. Figueras; M. C. Jiménez; J. Santesmases (ed.) *Cultura i recerca local al segle XX. Dels erudits locals als centres d'estudis*. Santa Coloma de Farners, 2010, p. 47-61. I també N. Figueras i J. Santesmases (dir.) *Instituts d'estudis i àmbit provincial: trajectòria i actualització. Plecs d'història local*, 167 (novembre 2017). Sobre un aspecte concret del període franquista, el novembre del 2023 es va publicar *Orígens de les Assemblees Intercomarcals d'Estudiosos: un moviment comarcalista (1950-1966)*, de Xavier Ferré Trill.

Per saber-ne més...

C. Sapena *Els centres d'estudis*. Girona, 2002 (Quaderns de la Revista de Girona, 97).
J. Santesmases "La Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i l'Institut Ramon Muntaner". *Els erudits i la premsa local al segle xxi*. Vol. II. Els estudis locals. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, 2009, p. 11-20.
Ò. Jané (coord.) *Història local. Noves perspectives. Afers. Fulls de recerca i pensament*, vol. XXV, núm. 66 (2010), 550 p. [Amb les aportacions, entre d'altres, d'Ò. Jané "Història local. Noves perspectives"; M. C. Jiménez "Aproximació a les fonts per als estudis locals i eines de difusió"; E. Pujol "Història local. Un canvi de paradigma"].
E. Hachuel "Història local, patrimoni i associacionisme a Catalunya". *Treballs d'Arqueologia*, 18 (2012), p. 31-46.
J. Santesmases "Els centres d'estudis i recerca locals a Catalunya". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 25 (2014), p. 329-347.

Plecs d'història local (1986-2025) <https://raco.cat/index.php/Plecs>
Espai Despuig (2005-2022) <https://raco.cat/index.php/EspaiDespuig>
Frontissa. Publicació digital de la CCEPC <https://www.frontissa.cat/>
Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana (CCEPC) <https://www.ccepc.cat/>
CCEPC. Publicacions <https://www.ccepc.cat/publicacions>
Institut Ramon Muntaner <https://www.irmu.org/>
Recercat <https://www.irmu.org/projects/recercat>
Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià <https://www.fedinespv.org/>
Institut d'Estudis Balears <https://www.iebalearics.org/ca/noticies/estudis-locals/>
Institut Menorquí d'Estudis <https://www.ime.cat/>
Institut d'Estudis Eivissencs <https://estudiseivissencs.cat/>
Societat Andorrana de Ciències <https://sac.ad/>
Fons d'història local de Catalunya <http://sibhilla.uab.cat/iah/ca/index.htm>